

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari**

2024-yil 25-may

Toshkent – 2024

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2024. 619 bet.

Mas’ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Jamoldinova O.R., pedagogika fanlari doktori, professor;

Normamatov S.M., filologiya fanlari doktori (DSc), professor;

Abdushukurov B.B., filologiya fanlari doktori, professor;

Ashirboyev S., filologiya fanlari doktori, professor;

Jo‘raqo‘ziyev N.I., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Tilavov A.X., filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Xidraliyeva Z.R., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Aliqulova H.Q., katta o‘qituvchi;

Turdialiyev A., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD);

Qodirov U.A., o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi tomonidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: maliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2024-yil 25-mayda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

3. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966.
4. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992.
5. Rahmatullayev va boshqalar. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006 –2008.
7. Xolmanova, Z., Nasriyeva, D. O‘zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2022.

DIALEKTAL KORPUSNI QURISH VA UNING AHAMIYATI

CREATION OF DIALECTAL CORPUS AND ITS SIGNIFICANCE

Botir Elov

ToshDO‘TAU dotsenti, t.f.f.d. PhD

Oqila Abdullayeva

ToshDO‘TAU doktoranti, f.f.f.d. PhD

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada biz dialekt yoki shevani o‘rganishda dialektal korpusning nazariy va funksional rolini aniqlash uchun ba’zi asoslar berishga harakat qildik. Mazkur maqola orqali dialektal korpusning o‘ziga xos xususiyatlari, amaliy ahamiyati yoritildi.*

***Kalit so‘zlar:** dialektologiya, dialekt, dialektal korpus, Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), raqamli platforma.*

***Abstract.** In this article, we have tried to provide some foundations for determining the theoretical and functional role of the dialectal corpus in the study of a dialect. This article highlighted the specific features and practical importance of the dialectal corpus.*

***Key words:** dialectology, dialect, dialectal corpus, Natural Language Processing (NLP), digital platform.*

O‘zbek kompyuter lingvistikasi va korpusshunosligida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Shu jumladan o‘zbek tilining dialektal korpusini yaratish va takomillashtirish ushbu sohada olib borilayotgan ishlarning sur‘atini jadallashtirishga yordam beradi. Dialektal korpuslarning yaratilishi katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlar bazasi va tarjima lug‘atlarini tuzishda, o‘zbek tilini avtomatik qayta ishlash, mashina tarjimasini va korpusga asoslangan tarjimashunoslikning ilmiy-nazariy muammolarini chuqur o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ma’lumki, har bir adabiy til tayanch dialektga ega bo‘lib, ma’lum bir sheva yoki shevalar guruhi adabiy til uchun asos, baza vazifasini bajaradi. Aynan shuning uchun o‘zbek korpus lingvistikasida dialektal korpusni tuzish muhim va ancha murakkab vazifalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarida davrida har bir sohani kompyuterlar va sun‘iy intellektsiz tasavvur qilish qiyin. Bugun dialektlarni o‘rganishning zamonaviy konsepsiyasi paydo bo‘lmoqda. Dialektni o‘rganishning zamonaviy konsepsiyasi ko‘plab yangi muammolar va masalalarni o‘z ichiga olish uchun yuqori darajada o‘zgartirilmoqda (Amery, 2009). Qadimgi

dialektologiyaning maqsadlarini o'z ichiga olgan holda, zamonaviy dialektshunoslik quyidagi ishlarni qilishni taklif qilmoqda:

1) turli dialektlar va ularning mintaqaviy variantlaridan matnlarni va ma'lumotlarini elektron bazaga to'plash;

2) ma'lumotlar bazalarini tizimli ravishda raqamli arxivlarda ekstralingvistik va lingvistik izohlari (annotatsiyalash) bilan saqlash;

3) inson va mashina uchun matnni ma'lumotlar bazasida tabiiy tilni qayta ishlash texnikasi va vositalaridan foydalanib ishlov berish;

4) yangi ma'lumotlarni topish va yangi xulosalar chiqarish uchun ma'lumotlar bazalarini hisoblash va statistik tahlil qilish;

5) sheva vakillari va boshqalar uchun leksik ma'lumotlar bazasi, lingvistik bilim matnlari va o'quv materiallarini ishlab chiqish;

6) dialekt va til madaniyatini himoya qilish, saqlash va targ'ib qilish uchun mavjud resurslardan foydalanish;

7) Tilni rejalashtirish va tilni qayta tiklash uchun dialekt ma'lumotlar bazasi va bilimlaridan foydalanish;

h) Ijtimoiy fanlarning turli sohalarida shevaga oid ma'lumotlarni taqdim etish.

Dialektal korpusning xususiyatlari

Uilyam Samarin dialektal korpusning oltita ajralmas xususiyatini taklif qiladi (Samarin, 1967: 55-68) va ularsiz dialektal korpus mavjud dialektni to'g'ri ifodalamaydi deb hisoblaydi. Samarin ushbu xususiyatlarni taklif qilganda, elektron platformada dialektal korpusni loyihalash haqida hech qanday fikr yo'q davrlar edi. Dialektal korpusni sheva vakillarining muntazam nutqidagi matnlar bilan raqamli versiyada loyihalashda qo'shimcha funksiyalar ajralmas hisoblanadi. Aslini olganda, zamonaviy dialektal korpus quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Dialektal korpusning xususiyatlari:

- **Miqdor:** Ma'lumotlar miqdori bo'yicha u katta bo'lishi kerak. Og'zaki matnlarning har xil turdagi namunalari korpusda to'planishi kerak. U nafaqat lingvistik ma'lumotlar va bilimlarni, balki shevalar jamoasi hayotining boshqa tomonlarini ham o'z ichiga olishi kerak. Sheva vakillaridan olingan har qanday mos keladigan leksik resurs dialektal korpusda bo'lishi kerak.

- **Sifat:** Axborot beruvchilardan to'plangan matnlar tabiiy, o'z-o'zidan paydo bo'lgan, haqiqiy, tekshirilgan va ishonchli bo'lishi kerak.

- **Vakillik:** Tanlangan ma'lumotlar va yig'ilgan baza maqsadli guruh, ijtimoiy tabaqa, ularning hayoti va jamiyatdagi tilini aks ettirishi kerak degan ma'noda bir xil bo'lishi kerak.

- **Tabiiylik:** Ma'lumot beruvchilar tomonidan yaratilgan matnlar va ma'lumotlar ma'lum bir sharoitda haqiqiy va mos deb qabul qilinishi kerak.

- **Turli-tumanlik:** Yosh, jins, din, ijtimoiy sinf va kasb-hunari kabi turli demografik o'zgaruvchilarga tegishli bo'lgan barcha turdagi matnlarni qamrab olishi kerak.

- **Muvozanat:** U turli yo'llar va usullarda (tez, sekin, normal, norasmiy, tantanali, hissiy, sentimental, oddiy, tez, to'xtab qolgan, duduqlangan, shoshqaloq, so'zsiz) yaratilgan matnlarning to'liq shakllarini o'z ichiga olishi kerak.

- **Takrorlash:** Strukturaviy matnlar takrorlanishi mumkin. U matndagi so'zlar, atamalar, grammatik elementlar, iboralar va boshqa komponentlarni aniqlashni osonlashtiradi. Shuningdek, u shubhali shakllar va so'zlarni tekshirish hamda autentifikatsiya qilishda yordam beradi.

- **To'liqlik:** barcha lingvistik elementlar hisobga olinadigan tarzda ishlab chiqilishi kerak. Tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar, so'z birikmalari, idiomalar, iboralar va jumalarni tasvirlashi kerak.

- **Qiziqarli:** Unda shevalar jamoasining hayoti, urf-odatlar, qarashlari, marosimlari, madaniyati, afsonalari, tarixi, merosi va ekologiyasi haqidagi turli janrdagi matn va hikoyalar bo'lishi kerak. Unda an'anaviy hikoyalar (dostonlar, hikoyalar, afsonalar), o'z-o'zidan paydo bo'lgan hikoyalar (latifalar, tarixlar), faoliyat tavsiflari, obyektlar va vaziyatlar, voqealar, shuningdek, suhbatlar, muzokaralar va vositachilik kabi matnlarning bir nechta turlarini saqlash kerak.

- **Texnik:** Korpusga kiritilgan matnlar xatosiz, shovqinsiz va raqamlashtirish uchun mos bo'lishi kerak. Nutq tezligi bir xil bo'lishi kutilsa-da, shou va tezkor nutqlarga ham ruxsat beriladi.

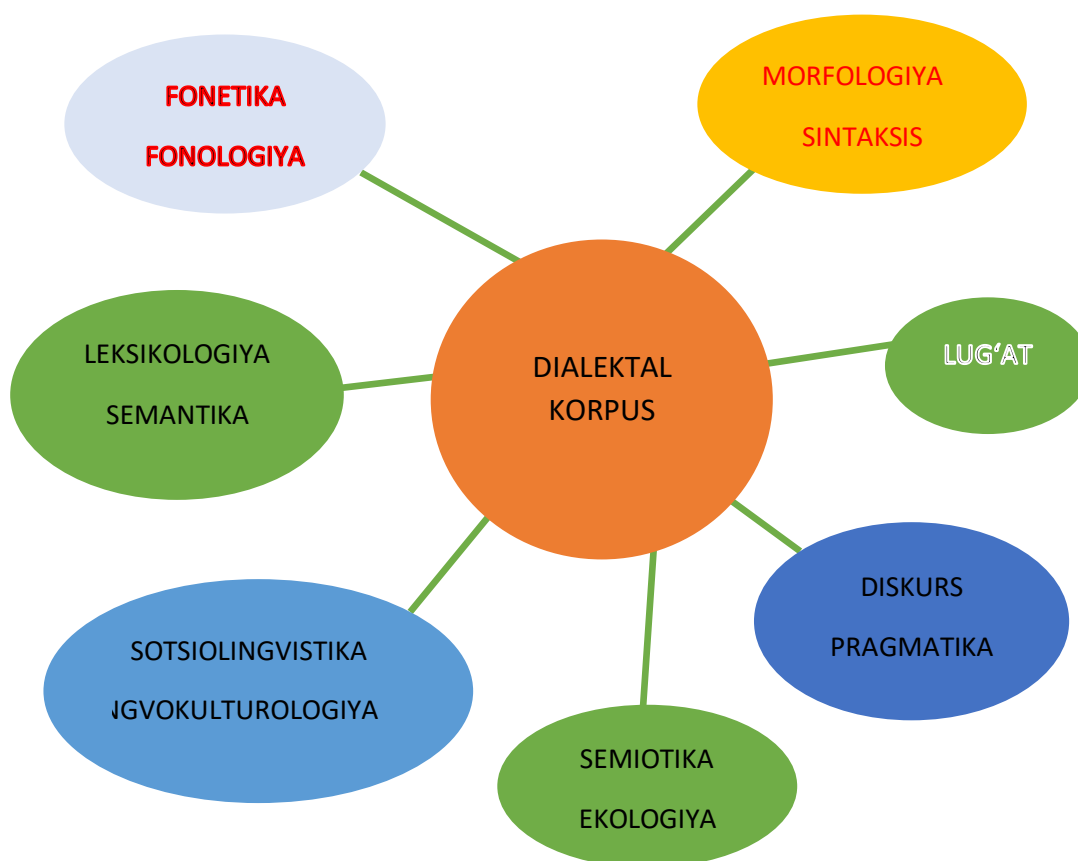
- **Hissiy-emotsionlik:** ma'lumot beruvchilarning his-tuyg'ulari va hissiyotlari (zavq, quvonch, og'riq, qayg'u, tashvish, umidsizlik, g'azab va hasad) dialektal korpusda namoyon bo'lishi kerak. Shaxsiy savollarga javob berish vaqtida ma'lumot beruvchilarning hissiy o'zgarishlariga e'tibor qaratish lozim.

- **Madaniyatlilik:** U nutqning barcha mumkin bo'lgan turlarini (rivoyatlar, guvohlar, xotiralar, shaxsiy hisoblar, ko'rsatmalar, buyruqlar, rasmiy ifodalar, norasmiy muloqotlar, so'rovlar, shikoyatlar, murojaatlar) o'z ichiga olishi kerak: nutq turlari (bahslar, dialoglar, monologlar, o'zaro ta'sirlar); matn turlari (qo'shiqlar, qo'shiqlar, beshiklar, raqs qo'shiqlari, xalq qo'shiqlari, topishmoqlar, latifalar, jaranglar); va nutq uslublari (hikoya, tavsif, tahliliy, tanqidiy, maqtov, minnatdorchilik, chaqaloq suhbatlari, aldanchi matnlar).

Dialektal korpusning ahamiyati

Elektron tarzda ishlab chiqilgan muvozanatli va vakillik dialektal korpusi hayotning barcha mumkin bo'lgan tomonlari va yo'llarini qamrab oluvchi katta hajmli va xilma-xil ma'lumotlar bilan ta'minlaydi (Himmelman, 2006). Dialektal korpusning tahlili dialekt a'zolarining leksik bilimlarini aks ettiradi. Ko'p o'lchovli shakl va mazmun tufayli u ma'lum bir tadqiqot maqsadiga mos keladigan bir nechta tanlangan namunalar bilan qo'lda tuzilgan an'anaviy dialekt ma'lumotlar bazalaridan ustundir. Elektron dialektal korpusi tuzilishi jihatdan katta, xilma-xil va ko'p o'lchovli bo'lganligi sababli, u ma'lumot beruvchilar hayoti va jamiyatning barcha lingvistik va ekstralingvistik bilimlariga e'tibor qaratilishiga erishadi. U sheva va jamiyatning umumiy manzarasini ifodalaydi. Shuning uchun hayotni, jamiyatni va odamlarni ular foydalanadigan til ko'zgusi orqali bilish va dialekt hamda adabiy til o'rtasidagi farqli xususiyatlarini aniqlash uchun oz sonli dialekt ma'lumotlaridan ko'ra katta va vakillik elektron dialektal korpusidan foydalangan ma'qul.

Dialektal korpusini qurish qiyin va ko'p vaqt talab qiladigan ishdir (Ostin, 2013). Bu rejalashtirish, mablag', mutaxassis tilshunoslar, zamonaviy dasturiy vositalar va usullardan foydalanishni talab qiladi. To'plangandan so'ng, dialektal korpus matni qayta ishlashning bir necha bosqichlaridan o'tishi kerak (indekslash, matni tozalash, normallashtirish, transkripsiya, domenlarni toifalash, tur-tokenlarni tahlil qilish, leksik tasniflash, chastotalarni taqsimlash, muvofiqlik, lemmatizatsiya, annotatsiyalash, birikma, so'zlarni guruhlash, qayta ishlangan matnlarni yaratish uchun kontekstdagi kalit so'z, tahlil qilish). Keyinchalik qayta ishlangan matn tilshunoslik va boshqa fanlarni o'rganishda ishlatiladigan barcha lingvistik va ekstralingvistik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asosiy matni tayyorlash uchun ishlatiladi. Quyidagi diagramma dialektologiya va boshqa sohalaridagi tadqiqotlar uchun lingvistik va ekstralingvistik ma'lumotlar va dialekt korpusining ma'lumotlaridan qanday foydalanishini ko'rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda dialektal korpus dialektning ko‘plab masalalarini tushunish uchun ishlatiladi. Bu shevaning joy va vaqt bo‘yicha qanday o‘zgarishini bilish uchun ishlatiladi; dialektning so‘z boyligi vaqt o‘tishi bilan qanday ko‘payib, kamayishi; hodisalarga qarab so‘zlarning ma‘nosi qanday o‘zgarishi; dialektning bir xil geografik mintaqada qanday o‘zgarishi; shevaning boshqa shevalar guruhidan qanday standartlashtirilgani va ekstralingvistik masalalar dialektning standart bo‘lishiga qanday yordam bergani yuzasidan muhim xulosalar olinishiga erishiladi. Agar tadqiqotlar to‘g‘ri va mukammal tuzilgan vakillik dialektal korpusiga asoslangan bo‘lsa, yuqoridagi masalalarni hal qilishi mumkin.

Dialektlarni o‘rganish mohiyatan amaliy sohadir. Bu yerda dialektal korpus amaliy lingvistik tekshirish va tahlil qilish uchun qimmatli manba sifatida ishlatiladi. Asosan, dialekt tadqiqotchisi dialektlarda kuzatilgan o‘ziga xoslikni o‘rganish uchungina emas, balki dialektga asoslangan manbalarni (masalan, leksik ma‘lumotlar bazalari, lug‘atlar, grammatik qoidalari, o‘quv materiallari) ishlab chiqish uchun ham og‘zaki, ham yozma matnlarning dialektal korpusini talab qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, dialektal korpus lingvistik manbalarni yaratishda potensialga ega. U fonologiya, morfologiya, semantika, sintaksis, diskurs va pragmatika uchun ma‘lumotlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Olimlar undan umumiy va maxsus leksik birliklarni tuzishda foydalanadilar; dialekt lug‘atlari va tezauruslarini tuzish; tavsiflovchi va belgilovchi grammatikalarni yozish; og‘zaki matnlarning grammatikasini ishlab chiqish; dialektlarni o‘rgatish uchun matnlar yaratish. Dialektal korpus boshqa fanlarga ham (sotsiologiya, antropologiya, etnologiya, madaniyatshunoslik, tarix, iqtisod, demografiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika, ekolingvistika) tegishli baza va ma‘lumotlar bilan hissa qo‘shadi. Til texnologiyasi va raqamli etnografiyada dialektal korpus shevalarni aniqlash, nutqni tahlil qilish,

ma'ruzachini identifikatsiya qilish, nutqni qayta ishlash, mashinani o'rganish, interaktiv qurilmalar va elektron boshqaruv tizimlari va vositalarini ishlab chiqish uchun ishlatiladi. Raqamli gumanitar fanlarda dialektal korpus dialekt arxivini ishlab chiqish, dialektni saqlash va dialektni global platformalarda o'zligini ro'yxatga olish uchun targ'ib qilishda ajralmas hisoblanadi. Shunday qilib, dialektal korpus o'zining noyob til xususiyatlariga ko'ra sheva, uning so'zlashuvchilari, tilshunoslik va unga aloqador barcha fanlar uchun qimmatli til xazinasiga aylanadi.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida bir guruh mutaxassis olimlar tomonidan O'zbek tilining ta'limiy korpusi va o'zbek tili morfoanalizatori yaratildi. Bugungi kunda morfoanalizator avtomatik morfem-morfologik tahlilda yuqori natijani ko'rsatyapti. Yaqin kelajakdagi vazifa orfografik me'yorlar asosida tuzilgan o'zbek tili dialektal korpusini tuzish va teglash hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amery R. Phoenix or Relic? Documentation of Languages with Revitalization in Mind. Language Documentation and Conservation, 2009. 3(2): 138- 148.
2. Austin P.K. Language documentation and meta-documentation. In: Ogilvie, S. and Jones, M. (eds.) Keeping Languages Alive: Documentation, Pedagogy and Revitalization. Cambridge: Cambridge University Press., 2013. Pp. 3-15.
3. Himmelmann N.P. Language documentation: What is it and what is it good for? In: Gippert, J.; Himmelmann, N.P. and Mosel, U. (eds.) Essentials of Language Documentation. Berlin: Mouton de Gruyter., 2006. Pp. 1-30.
4. Samarin W.J. Field Linguistics: A guide to Linguistic Field Work. New York: Holt, Reinhart and Winston., 1967.

QORAKO'L SHEVASI AUDIO MATERIALINI GRAFIK MATNGA AG'DARISHNING AYRIM XUSUSIYATLARI

SOME CHARACTERISTICS OF CONVERTING AUDIO MATERIAL OF KORAKOL DIALECT INTO GRAPHIC TEXT

Samixon Ashirboyev
filologiya fanlari doktori, professor

Qilichova Nafisa
ToshDO'TAU talabasi

Annotatsiya. *O'zbek shevalari keyingi davrlarda muayyan darajada taraqqiyotga yuz tutayotganligi to'g'risida fikrlar aytib kelinmoqda, lekin shevalar keksa avlod nutqida o'zining tabiiy xususiyatini saqlab qolmoqda. Shevalar rivojlanishidagi har ikkala holatni o'rganish lozim, ya'ni yosh va keksa avlodning ayni shevasini o'rganish hozirgi dialektologiyamizning dolzarb muammolaridan biridir. Ushbu ishda keksa avlod vakillarining shevasini o'rganish maqsadida kichik bir eksperiment qilindi, ya'ni qorako'llik keksa onaxonning shevasi yozib olindi va uning xususiyatlari transkripsiya asosida o'girildi. Natija bizning kutganimizni ham berdi, shu bilan birga, qo'shimcha yana tadqiqot olib borish va aniqlik kiritish lozimligini ham ko'rsatdi.*

MUNDARIJA

YALPI YIG‘ILISH MA‘RUZALARI

1	Hamidulla Dadaboyev Toshkent viloyati o‘zbek shevalari – til xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan muhim manba	3
2	Salida Sharifova Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Şərq intibahına aid olması və Türk folkloru əsasında yaradılması haqqında	7
3	Güntəkin Binnətova Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili və şivələrinin qarşılıqlı münasibətləri	12
4	Murodqosim Abdiyev Dialektal terminologiya – adabiy til lug‘at boyligini oshiruvchi manba	16
5	Baxtiyor Abdushukurov Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek tili shevalari	20
6	Berdak Yusufov Alisher Navoiy leksikasi va o‘g‘uz shevalari	26
7	Abdulhay Sobirov Andijon dialektal zonasi haqida ba’zi bir mulohazalar	31
8	Нурлан Мыңбаев Түркі фольклоры және топан су тақырыбы	35
9	Kifayət İmamquliyeva Azərbaycan dialektlərində özbək dilinin elementləri	44
10	Yo‘ldosh Ibragimov Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarining lingvoareal talqini	48
11	Zulxumor Xolmanova O‘zbek shevalaridagi frazemalarning aksiolingvistik tadqiqi	51
12	Botir Elov, Oqila Abdullayeva Dialektal korpusni qurish va uning ahamiyati	56
13	Samixon Ashirboyev, Nafisa Qilichova O‘zbek shevalari matnlarining audio variantini transkripsiya qilish muammolari	60

1-SHO‘BA. SHEVALAR VA FOLKLORNING ILMY MUAMMOLARI XORIJLIK OLIMLAR NAZDIDA

1	Özeren Mehmet Çolpan’in “Buzulgan Öлкеge, Köñil, Tün, Ziyay-yi Kamer” şiirlerine semiyotik bakiş	63
2	Babazadə Rəxşanə Azərbaycan dilinin Salyan dialektində milli leksik arxaizmlər	67
3	Ерсайын Молдасанов, Нуржан Абдувалитов Ұлттық бағыт және қазақ жазуы	75
4	Qüdsiyyə Qəmbərova Azərbaycan şivələrindəki bəzi feillərin özbək dili ilə ortaq paralelləri	84
5	Yarmuxammat Madaliyev, Hulkar Aliqulova Xalq qo‘shiqilarida “bo‘z” so‘zining ma‘no ko‘chish bilan bog‘liq jihatlar	87